

**ԵՐԿԱՆԴ ՖՐԱՆԳՅԱՆԻ ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ՄՈՆԻԶՄԸ
XX ԴԱՐԱՍԿԻՐԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ**

ՍՈՖՅԱ ՕՅԱՆՅԱՆ

Հայոց պատմության մեջ XX դարասկիզբը բարդ ժամանակաշրջան էր և՛ քաղաքական, և՛ մշակութային առումով: Այդ շրջանում հայ ժողովուրդն ապրել է համաշխարհային պատերազմի ու սոցիալիստական հեղափոխության, ցեղասպանության ու տեղահանության սարսափները, պետականության վերակերտման ուրախությունը, ենթարկվել է խորհրդային «ապագային» վարչակարգին, որն էլ վերջնականապես որոշել է մշակույթի զարգացման ուղղվածության միակողմանիությունը: Սակայն XX դարասկզբի հայ փիլիսոփայական միտքը հարուստ է. ժամանակաշրջանի գաղափարական ընդհանուր մթնոլորտի, փիլիսոփայական հիմնախնդիրների առաջադրման և քննարկման գործում նշանակալից դեր են կատարել Ավետիս Ահարոնյանը, Միքայել Վարանդյանը, Սարգիս Կասյանը, Ստեփան Շահումյանը, Երվանդ Ֆրանգյանը, Դավիթ Անանունը, Բախշի Իշխանյանը (1879-1921), Գարեգին Նժդեհը և ուրիշներ, ովքեր, համաշխարհային փիլիսոփայության բազմազան ուղղությունների գաղափարական զինանոցը ծառայեցնելով ազգային շահերի և նպատակների տեսական հիմնավորմանը, փորձել են իմաստավորել հայ ժողովրդի ազգային կեցությունը, տալ հայ մարդու ազգային նկարագիրը, նախանշել հայ ազգի զարգացման հեռանկարները:

XIX դարի վերջը և XX դարի սկիզբը հայոց պետականության ծնավորման քաղաքական նախադրյալների կուտակման ժամանակահատվածն է: Տվյալ դարաշրջանին բնորոշ՝ սեփական հայրենիքում ինքնորոշվելու քաղաքական նպատակի հիմնական կրողները հայ ազգային կուսակցություններն էին¹:

Այս առումով ուշագրավ է ականավոր մտավորական, ՀՀԴ լավագույն տեսաբաններից մեկի՝ Երվանդ Ֆրանգյանի դիտարկումն այն մասին, որ հարցերի տեսական լուսաբանումն ու հիմնավորումը նույնքան արժեքավոր և կարևոր են, որքան գործնական կողմը²: Ֆրանգյանը ցանկացած քաղաքական կուսակցության համար ընդհանուր փիլիսոփայական աշխարհայեցողության հիմնավորումն այնքան է կարևորում, որքան հստակ գաղափարախոսության մշակումը. «Հասարակական կենսքում *հաստատուն, անշեղ ու որոշակի* են ընդհանրապես այն հոսանքի քայլերը, որի փիլիսոփայական աշխարհայեացքը, *հասարակա-քաղաքական կոնցեպցիան որոշ, պարզ և բիւրեղացած է: Անորոշ, տարտամ և երերուն են, ընդհակառակը*, այն հոսանքի քայլերը, որի *հասարակական-քաղաքական ըմբռնողութիւնը երերուն, անորոշ և բիւրեղացած չէ*»³: Թեև փիլիսոփայությունը միշտ ունեցել է իր առաջնակարգ տեղը երևույթների ու իրերի լուսաբանության մեջ, սակայն հատկապես XX դարում, որը «գերազանցապես փիլիսոփայութեան դար է»⁴, տեղի ունեցող համաշխարհային գործընթացները ցույց են տալիս, որ թե՛ անհատները, թե՛

¹ Տե՛ս Օհանյան Ս., Փիլիսոփայական-մարդաբանական հարցերը XX դարասկզբի հայ փիլիսոփայության մեջ // Բանբեր Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի, Եր., 2007, թիվ 2, էջ 175-187:

² Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Խուդիկյան Գ., ՀՀԴաշակցության քննական պատմություն (ակունքներից մինչև 1895 թվականի վերջերը), Եր., 2006, էջ 6-7:

³ Տե՛ս Օհանյան Ս., Երվանդ Ֆրանգյանը փիլիսոփայության եության և նշանակության մասին // Բանբեր Երևանի համալսարանի, Եր., 2008, N 2, էջ 12-20:

⁴ Ֆրանգեան Ե., Փիլիսոփայական նամակներ // «Գործ» օրաթերթ, Բաբու, 1908, N 19, էջ 3:

⁵ Ֆրանգեան Ե., Մեր փիլիսոփայական աշխարհայեացքը. Իրապաշտ փիլիսոփայութիւն. Հ.Յ. Դաշնակցութեան փիլիսոփայական աշխարհայեացքի հիմնաւորման փորձ, Փարիզ, 1929, էջ 11:

հասարակական կազմակերպությունները, թե՞ քաղաքական կուսակցություններն աշխատում են հիմնավորել իրենց փիլիսոփայական աշխարհայացքը:

Իսկ քանի որ հայ ժողովրդի՝ իր ազատության և անկախ պետականության վերականգնման համար մղած պայքարը պետական կեցության փոխակերպելու գործում առանցքային դեր խաղացած կազմակերպություններից մեկը ՀՀ-ն էր, Ֆրանգյանն իր նպատակն է համարում ՀՀ արժեհամակարգի և գաղափարախոսության տեսական-փիլիսոփայության հիմնավորումն ու վերլուծությունը, գաղափարական ակունքների բացահայտումը, հասարակական-քաղաքական դավանանքի և հայ ազգային կեցության մեջ այս կուսակցության ունեցած դերակատարության ուսումնասիրությունը:

Ֆրանգյանի փիլիսոփայական հայացքների ձևավորման վրա էական ազդեցություն են գործել Սոկրատեսը, Պլատոնը, Ֆիխտեն, Տոլստոյը, Միխայլովսկին, Շոպենհաուերը, Նիցշեն, Կոնտը և այլք: Սակայն նրա՝ որպես մտածողի գաղափարական կայացման գործում էական ներդրում ունեն հատկապես երկրորդ պոզիտիվիզմի հիմնադիրներ Է. Մախը և Ռ. Ավենարիուսը, որոնց հետևելով՝ նա իր փիլիսոփայությունն անվանում է համադրական մոնիզմ կամ քննադատական-իրապաշտ փիլիսոփայություն¹: Ընդհանրացնելով փիլիսոփայական բոլոր ուղղությունները՝ նա առանձնացնում է մտածողության երկու՝ իրար լրիվ հակադիր տեսակներ՝ մոնիստական և դուալիստական, որոնք գոյություն են ունեցել մեկտեղ ու միաժամանակ: Բայց որքան մարդկային միտքը նորանոր նվաճումներ է ունենում, որքան նորանոր գիտական մեթոդներ են երևան գալիս, այնքան ավելի ու ավելի տիրապետող է դառնում մոնիստական մտածելակերպը: Ֆրանգյանն առանձնացնում է մոնիզմի պատմական երեք դրսևորում՝ միմյանց լրիվ հակադիր մատերիալիզմն ու իդեալիզմը և դրանց միակողմանիություններից զերծ համադրական մոնիզմը: Համադրական մոնիզմի փիլիսոփայության հիմքում ընկած է գաղափարների փոխադարձ լրացման սկզբունքը: Սոցիալական փիլիսոփայության և պատմության փիլիսոփայության մեջ համադրական մոնիզմը դրսևորվում է որպես պատմական ռեալիզմի տեսություն, ըստ որի՝ պատմական գործընթացը պետք է դիտարկել իր ամբողջության մեջ՝ իրատեսորեն գնահատելով այդ գործընթացին մասնակցող յուրաքանչյուր տարրի և ուժի տեղն ու դերը:

Պատմափիլիսոփայական գրականության մեջ սոցիալ-պատմական զարգացման առաջնիշխ գործոններ ու գլխավոր ազդակներ են համարվել կրոնական զգացումը, տնտեսական շահը, ռասաները, ազգամիջյան բախումները, աշխարհագրական դիրքն ու պայմանները, հոգեբանությունն ու հոգեկերտվածքը, միտքն ու բանականությունը և այլն: Սակայն պատմական ռեալիզմի տեսանկյունից նման մոտեցումները գնահատվում են որպես միակողմանիություններ, որոնց օգնությամբ անհնար է բացատրել հասարակական-պատմական ընթացքի և զարգացման բարդ օրինաչափությունները. «Պատմական պրոցեսի տարրերից մեկը չի ներկայանում իբր պատճառ, միւսը՝ հետևանք, մեկը՝ առաջնական, միւսը՝ երկրորդական, մեկը՝ ակտիվ, միւսը՝ պասիվ: Նրանք համարժեք են և գտնուում են մշտական փոխազդեցութեան մեջ»²:

Պատմական ռեալիզմի դիրքերից է Ֆրանգյանը քննարկում նաև պատմական գործընթացների շարժիչ ուժերի հարցը³: Ըստ գաղափարների

¹ Տե՛ս Օհանյան Ս., XX դարի սկզբի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն (Երվանդ Ֆրանգյան, Դավիթ Անանյան), թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր, Եր., 2008:

² Ֆրանգյան Ե., Հասարակագիտական էտիկներ. Հ.Յ. Դաշնակցութեան սոցիալ-փիլիսոփայական աշխարհայեցողութեան հիմնաւորման շուրջը, Բագու, 1917, էջ 104:

³ Տե՛ս Օհանյան Ս., Երվանդ Ֆրանգյանը և պատմության ընթացքի վրա անհատի ունեցած ազդեցության գնահատման հարցը // Բանբեր Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի, Եր., 2014, N 1, էջ 156-167; Оганян С., Философ дела и идеи: Ерванд Франгян о Николае Михайловском, "Русская

փոխլրացման սկզբունքի՝ նա ընդունում է թե՛ զանգվածների, թե՛ անհատների դերը պատմության մեջ՝ Իրականում չի կարող լինել պատմական գործչի ու զանգվածի բացարձակ հակադրություն, կարծում է Ֆրանգյանը, քանի որ վերջին հաշվով, մի կողմից, միշտ ծագում է մարդկանց որոշակի աստիճանակարգություն, որոնք ավելի մոտ են կանգնած գործչին և գործում են նրա գաղափարների (կամքի, ծրագրերի և այլն) իրականացման ուղղությամբ, իսկ մյուս կողմից, նրա վրա ազդեցություն են գործում։ Բայց, այնուամենայնիվ, հաճախակի են այն դեպքերը, երբ անհատն ու զանգվածը բաժանված են բավական որոշակի որակական պատկերով, մասնավորապես երբեմն անհատը սկսում է գործել միայնակ, և միայն հետո ծագում է նրա հետևորդների ու համախոհների աստիճանակարգություն։ Պարզապես նշանավոր անհատները, թեկուզ ինտուիտիվ կերպով, զգում, ըմբռնում են պատմական անհրաժեշտությունը։ Նրանք սոսկ անհատներ չեն, այլ մտավոր ու բարոյական գիտակցության կրողներ, որոնք առանձնանում են հետևյալ հատկություններով.

ա) նրանց կատարած գործերը ոչ թե տեղական, այլ ընդհանուր նշանակություն են ունենում,

բ) նրանց ազդեցության շրջանակը և գործունեության ոլորտը սահմանափակված չէ,

գ) նրանք տեղ են գրավում քաղաքակրթության պատմության մեջ,

դ) նրանք քննադատաբար են վերաբերվում հասարակական շարժումներին, պատմական կյանքի երևույթներին։

Ինչպես նշվեց, Ֆրանգյանը չի անտեսում նաև զանգվածների նշանակությունը պատմական գործընթացներում։ Հասարակական շարժումների, պատմական զարգացման մեջ զանգվածների դերն անտարակուսելի է։ Միայն թե ժողովրդական զանգվածները, ամբոխներն ազդում են պատմության ընթացքի վրա, բայց ոչ այնքան գիտակցաբար, որքան մեխանիկորեն, ինքնաբերաբար։ Չանգվածային շարժումների մեջ չկա գիտակցական խորը, պլանաչափ գործունեություն։ Ամբոխի վարքը սովորաբար որոշվում է գրավիչ տրամադրությունների ներգործությամբ և ենթակա է առաջնորդի ուժեղ ազդեցությանը. որպես առաջնորդ հանդես է գալիս այն մարդը, ով մյուսներից ավելի արագ ու լավ է որսում ամբոխի տրամադրությունը, կարգին չարտասանված նրա ձգտումները, մղումներն ու շարժառիթները կամ ընդունակ է ամբոխին հասցնել իրեն ցանկալի վիճակի։ Ամբոխն առանց առաջնորդի ոչինչ չի կարող անել։ Ժողովուրդները չափազանց մեծ դեր են խաղում խոշոր, հեղաշրջող գաղափարների տարածման գործում, բայց այդ գաղափարների ստեղծմանը նրանց մասնակցությունն անհամեմատ փոքր ու աննշան է՝ անհատի ստեղծագործական ուժի հանդեպ. այստեղ զանգվածներն ավելի շատ օգնողներ են. «Մասսան կարող է միայն երեք դեպքում ուշադրութեան արժանանալ. առաջին՝ անորոշ կօպիա մեծ մարդկանց՝ վատ թղթի վրա. երկրորդ, նրանց համար որպես խոչընդոտ և երրորդ, մեծերի ձեռքին որպես զենք»²։

Ֆրանգյանի կարծիքով՝ պատմական զարգացումն ունի և՛ ժողովրդական զանգվածների, և՛ անհատների կարիքը։ Գաղափարներն առաջանում են

философия истории: материалы Международной научной школы для молодых ученых", Белгород, 2014, с. 179-185; Оганян С., Николай Михайлович. Великий философ-социолог, Материалы международной философской конференции "Русский логос: горизонты осмысления", Санкт-Петербург, 25-28 сентября 2017 г., В 2-х т. Т. 1, с. 164-171:

¹ Այդ մասին տե՛ս Ֆրանգեան Ե., Պատմափիլիսոփայություն // «Միտք» զուտ գիտական եւ փիլիսոփայական ժողովածու, խմբ. եւ հրատ. Ֆրանգեան Ե., Երեւան, 1910, էջ 77-78:

² Ֆրանգեան Ե., Ֆ. Նիցշե և նրա փիլիսոփայությունը (նրա մահուան 10-եակի առիթով. 1900-1910), Թիֆլիս, 1910, էջ 73:

անհատական, տարածվում՝ կոլեկտիվ կերպով: Անհատները կատարելապես ազատ չեն ամենից առաջ այն պատճառով, որ նրանք միջավայրից և զանգվածներից են ստանում նյութ իրենց գործողությունների համար: Անհատների և զանգվածների միջև գոյություն ունի հաստատուն փոխազդեցություն՝ փոխալսմանավորող և փոխլրացնող: Անհատներն են ձևակերպում, ի մի բերում ժողովրդական զանգվածների ցրված մտքերը, անորոշ ու չձևավորված տրամադրությունները և այդ առումով ավելի հեշտությամբ են կարողանում զանգվածներին որոշ ուղղությամբ առաջ մղել: Պատմության որոշ ընթացքը վկայում է, որ ոչ մի սոցիալական ուժ, ոչ մի խումբ պատմության մեջ չի հասել գերիշխանության, եթե նա առաջ չի քաշել իր քաղաքական առաջնորդներին, իր առաջավոր ներկայացուցիչներին, որոնք ընդունակ են կազմակերպել շարժումը և ղեկավարել այն:

Միաժամանակ Ֆրանգյանը չի անտեսում նաև այն բնական, սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պայմանների նշանակությունը, որոնցում ապրում է այդ անհատը: Պատմական կազմավորիչ գործընթացում վճռորոշ դեր են կատարում և՛ նյութական-տնտեսական, և՛ մշակութային-մտավոր, բարոյահոգեբանական գործոնները:

Ֆրանգյանի փիլիսոփայության մյուս կարևոր բաղադրիչը ազգային-փիլիսոփայականն է, որը հանդիսանալով հայ ազգային հոգեկերտվածքի, հայ ազգային նկարագրի վերլուծություն՝ ազգային ինքնաճանաչման հարցը կապում է հայ ժողովրդի կրավորական կեցվածքի ու ազգային ձախողումների հետևանքով ձևավորված պարտվողական հոգեբանության հաղթահարման, միասնական ազգային ամբողջության ստեղծման խնդիրներին¹: Ֆրանգյանը, ինչպես և XX դարասկզբի մյուս փիլիսոփաները հայ ազգային հոգեկերտվածքի, հայ ազգային նկարագրի ձևավորման վրա ազդող գործոնները բաժանում է երկու խմբի՝ օբյեկտիվ-պատմական և սուբյեկտիվ-հոգեբանական (ներազգային): Օբյեկտիվ-պատմական գործոններից են սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պայմանները, իսկ սուբյեկտիվ-հոգեբանական գործոնները պայմանավորված են հայ ժողովրդի ազգային առանձնահատկություններով:

Օբյեկտիվ-պատմական գործոնների շարքում Ֆրանգյանը մեծ նշանակություն է վերագրում նվաճողների բարբարոսական-բռնապետական վարչակարգերին, որոնց հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ ստիպված է եղել հպատակվել ու ենթարկվել, և դա «սերնդ-սերունդ ... իր ալերիչ, թունավորող ազդեցութիւնն է դրել հայ ժողովրդի օրգանիզմի վրայ, այլանդակել նրա պատկերը, առաջ բերել այս կամ այն չափի բարոյական այլասեռում»², որը Ֆրանգյանն անվանում է «պատմական չարիք»: Նրա կարծիքով³ քանի որ հայի ազգային բնավորության և վարքագծի թերությունները (անմիաբանությունը, պառակտվածությունը, սեփական մշակութային արժեքների նկատմամբ անտարբերությունը, օտարամոլությունը, անհանդուրժողականությունը և այլն) ձևավորվել են դարերի ընթացքում, ապա ժամանակի ընթացքում տիրող պայմանների փոփոխության հետ մեկտեղ երբևէ վերանալու են:

¹ Տե՛ս Օհանյան Ս., Հայ ազգային հոգեկերտվածքի վերլուծությունը Երվանդ Ֆրանգյանի «Ատրպատական» երկում // Հայոց ինքնության հարցեր: Գիտական հոդվածների ժողովածու, Եր., 2015, պրակ 3, էջ 99-112; Օհանյան Ս., Ազգային նկարագրի հիմնախնդիրները XX դարասկզբի հայ փիլիսոփայության մեջ // Ժամանակակից քաղաքակրթության մարտահրավերները և փիլիսոփայությունը: Հոդվածների ժողովածու, Եր., 2016, էջ 136-147:

² Ֆրանգեան Ե., Զրիստափոր Միքայելեան. Նրա կեանքը և աշխարհայեցողութիւնը, Բագու, 1917, էջ 87-88:

Սոֆյա Օհանյան
ԵՐՎԱՆԴ ՖՐԱՆԳՅԱՆԻ ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ՄՈՆԻԶՄԸ
XX ԴԱՐՎԱԿԱՆ ԴԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՏԱԳՐԱՎԵՐՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ *Հայ փիլիսոփայության պատմություն, պոզիտիվիզմ, համադրական մոնիզմ, գաղափարների փոխադարձ լրացման սկզբունք, պատմական ռեալիզմ*

XX դարասկզբի հայ ականավոր մտավորական, փիլիսոփայության դոկտոր Երվանդ Ֆրանգյանը (1878-1928), հետապնդելով ՀՀԴ աշխարհայեցողության վերլուծության, գաղափարական ակունքների բացահայտման, հասարակական-քաղաքական դավանանքի և հայ ազգային կեցության մեջ այս կուսակցության ունեցած դերակատարության ուսումնասիրության նպատակները, դիմում է համաշխարհային փիլիսոփայության կարևորագույն ուղղություններից մեկին՝ երկրորդ պոզիտիվիզմին: Ֆրանգյանի փիլիսոփայական համակարգի մեջ առանձնակի կարևոր տեղ է զբաղեցնում հատկապես պատմական ռեալիզմը՝ որպես ՀՀԴ աշխարհայացքի տեսական առանցք:

Sofya Ohanyan
YERVAND FRANGYAN'S SYNTHETIC MONISM IN THE CONTEXT OF
CHALLENGES OF ARMENIAN NATIONAL EXISTENCE OF THE BEGINNING OF
THE 20TH CENTURY

Key words: *the history of Armenian philosophy, Positivism, Synthetic Monism, the principle of mutual addition of ideas, Historical Realism*

Doctor of philosophy, eminent Armenian thinker of the beginning of the 20th century Ervand Frangyan (1878-1928) pursuing the goals of ARF worldview analysis, disclosing the ideological sources of that worldview, studying the role of the party in social-political dogmas and in the Armenian national existence, turns to the second positivism, one of the most important schools of philosophy. In his view the ideas of the founders of the school Mach and Avenarius best express the synthetic character of ARF worldview. Nevertheless, historical realism as a theoretical basis of ARF worldview is of particular importance in Frangyan's philosophical system.

Софья Оганян
СИНТЕТИЧЕСКИЙ МОНИЗМ ЕРВАНДА ФРАНГЯНА В КОНТЕКСТЕ
ВЫЗОВОВ АРМЯНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО БЫТИЯ НАЧАЛА XX ВЕКА

Ключевые слова: *история армянской философии, позитивизм, синтетический монизм, принцип взаимного дополнения идей, исторический реализм*

Выдающийся армянский мыслитель начала XX века, доктор философии Ерванд Франгян (1878-1928), преследуя цели анализа мировоззрения, выявления идейных истоков, социально-политической идеологии партии «Дашнакцутюн» и ее роли в армянском национальном бытии, обращается к одному из важнейших направлений всемирной философии – второму позитивизму. В философской системе Франгяна особо важное место занимает именно исторический реализм как теоретический стержень мировоззрения «Дашнакцутюн».